Сергій ТАРАДАЙКО

ПЕРЕВЕРТАЮЧИ НАВПАКИ

Ніяк не зрозумію, Сократе, як ти щоразу ставиш розмову з ніг на голову.
Платон. Горгій (511, а)

Хоча це рідкісне явище й виникає дуже давно, біля двох з половиною тисяч років тому, — воно й понині ще залишається незвичайним і загадковим. Адже мова про *філософію*. Вивчаючи її, приміром, як навчальну дисципліну, можна спершу просто вважати, що це один із багатьох інших предметів і навряд чи тут постане щось особливе. Та варто лише придивитись, і різниця стає помітною. Хоч яку взяти наукову дисципліну, ми одразу передчуваємо, про що́ піде розмова. Математика, скажімо, — це про числа і співвідношення, біологія — про живе. Зрозуміло, такі уявлення видаються дуже простими, проте саме на цій основі й побудоване наше мислення. Зовсім інша річ — філософія, бо питання: про що́ вона, не може не спантеличити. Впродовж її існування тут ішлося про що завгодно: про сутність і про буття, про мову і про свідомість, і складалося таке враження, ніби справа не в особливому предметі, а в якомусь іншому баченні.

До речі, ця невизначеність у предметі дослідження, щиро кажучи, і створила філософію. Саме звідси пішло перше її прозріння. Щоб осмислити різноманітність (а найбільша різноманітність — це життя), слід уявити собі *начало*, з якого походило б геть усе. Саме так міркували перші філософи, називаючи це начало давньогрецьким словом *archē*. Більше того, відповідна будова думки, власне, й стала тією рисою, що характерна для філософії. Недаремно Гайдеґер каже: «Філософія запитує про *archē*»[1].

За звичним уже перекладом, це справді «начало» чи «першоначало». Проте варто зауважити, що з'явилося таке значення завдяки самій філософії, тому треба врахувати й початкове, так би мовити, розуміння цього *archē*. Тобто спробувати, — за словами того ж Гайдеґера, — «мислене по-грецькому мислити ще більш по-грецькому»[2]. Тоді маємо наголосити, що насамперед *archē* — це «влада», й відповідно, тема «начала» набуває тут саме владного відтінку. Певна річ, у когось може майнути думка, ніби це не дуже важливо. Та згадаймо, скажімо, Ніцше (переосмисливши всю традицію, він посів надзвичайно помітне місце в історії філософії). Так ось Ніцше проголошує, що саме «жадання влади» (*der Wille zur Macht*) і визначає сутність життя. Таким чином, усвідомлено чи ні, сама природа філософії від початку передбачала мотиви влади.

Причини цього зв'язку можна розкрити лиш історично. Не потрібно, напевне, нагадувати, що з'явилася філософія за нового, ще небаченого доти способу життя — за появи грецького *поліса*. Зазначити це раніше здавалося вже достатнім. Але треба наголосити, що філософія з'явилася не просто завдяки по-

[1] *Хайдеггер М.* Ницше. — СПб.: Владимир Даль, 2006. — Т. 1. — С. 389.

[2] *Гайдеґер М.* Дорогою до мови. — Львів: Літопис, 2007. — С. 118.

лісу, а в найсуттєвішому зв'язку з його *політичними* засадами[3]. Саме звідси до грецького мислення й потрапила тема влади. Хоча можна казати й інакше: сама влада вперше постала тут у прозорому розумінні. Справа в тому, що здавна вона сприймалась як щось одвічне й безумовне, майже сакральне, тому питання про походження тої влади не виникало. Зовсім інакше склалось у греків. Як відомо, свою владу тут — *обирали*. Новина, проте, полягала не в тому, бо потреба заміни правителя траплялася де завгодно: він міг загинути чи померти, міг перерватися його рід. Отже, треба було підшукувати заміну. Та запрошували до влади лише людей особливого, власне, «царського» роду. Навіть у випадку, коли доводилося влаштовувати змагання, його підсумки вважалися за вказівку вищої сили. Одне слово, природа влади здавалася чимось таємним і загадковим.

Аж ось у грецькому полісі починається дещо дивне. Розглядаючи кандидатів, давні греки влаштовують *обговорення* (до речі, поняття *logos*, яке мало надзвичайно велике значення для розвитку філософії, — пішло саме від «говорити»). Зауважимо, що в обговоренні беруть участь усі вільні мешканці поліса, ба більше: своє рішення тут ухвалюють у нечуваний тоді спосіб — голосуванням. Отже, греки самі вирішують, кому довірити владу. При цьому вони цілком усвідомлюють, яку вагу має згадана процедура. Власне кажучи, вона й стала для них ознакою самовизначення, дала змогу протиставити себе «варварам»: адже «ми» насамперед вільні, а «вони» — підвладні тиранам.

Але що таке обговорювати і обирати? Це порівнювати й міркувати, переконувати й доводити. Зрозуміло, така діяльність вимагала зовсім іншого рівня мислення, й спричинило ці зміни саме питання *влади*. Недаремно ж принцип *archē*, де щось єдине підпорядковує собі решту, — склав основу грецької думки. Відповідно, і сама думка привернула тепер увагу та повагу, адже здатність осмислювати й доводити, може, вперше постала засобом улаштування свого життя. Саме тут і з'явилися дивні люди, що назвали себе філософами. Звичайно, в інших культурах і раніше були мудреці, але там ішлося, по суті, про збереження родового способу мислення. Здебільшого цим опікувалися дуже літні, шановані люди, що відходили від життя, були самітниками і пророками. Не такими постали грецькі філософи. Бо вони вже не прагнули до збереження давніх уявлень, а самі шукали початок усього сущого. При цьому вони не просто висловлювали певну думку, а постійно дбали про те, щоб доводити свої висновки. Саме звідси й розпочинається справжнє мислення. До речі, таке прагнення доказовості, власне, й свідчило про *публічні* витоки думки.

Нагадаймо, що прилюдне обговорення було потрібне для обрання владних осіб. Але справа навіть не в них, а в самому лише *виборі* як такому. На відміну від архаїки, коли все визначала традиція, тепер уже доводилося міркувати й вирішувати. Тож вибір як усвідомлена перевага чомусь одному, по суті, ставав ознакою насправді вільних людей.

Але що зазвичай обирають? Ясна річ, ідеться про *краще*, саме тут і прихована таємниця грецького мислення. Недаремно ж ідеалом цього життя стала славетна *kalokagathia* (від *kalos*, «прекрасний» і *agathos*, «добрий»). Хоча ми дуже приблизно розуміємо, що саме греки називали «прекрасним» і «добрим», — це не має нас непокоїти, бо згадувані поняття цілком оціночні. Тобто справа не в окремо взятому значенні, а насамперед у від-значенні певних лю-

[3] Див.: *Вернан Ж.-П.* Происхождение древнегреческой мысли. — М.: Прогресс, 1988.

дей. І вперше про це сказав той-таки Ніцше. В одній із ключових своїх книжок, у «Генеалогії моралі», він пояснює, що слово «добрий» було впроваджене родовитими та шляхетними людьми. Причому «добрими» (*agathos*) вони називали самих себе. Робилося це для того, щоб відрізнити себе від інших, простих людей, які, звичайно, стали «поганими» (*deilos*). «Для Ніцше мова йшла не про те, аби знати, якими є добро і зло самі по собі, а про те, кого позначають або, точніше, *хто говорить*, якщо словом Agathos люди позначають самих себе, а словом Deilos — інших людей»[4]. Ця думка Мішеля Фуко дуже точно наголошує на головному.

Саме звідси й випливав отой критерій, що потрібно мати для вибору. Ми «добрі», вони — «погані». Ми елліни, а вони — «варвари». І кінець кінцем уже згадане: ми вільні, а вони — підвладні тиранам. Отже, греки не тільки протиставляли себе всім іншим, а й прагнули довести свою *перевагу*. Власне, в цьому була найсуттєвіша грецька риса. На відміну від архаїчного суспільства, де людина лише відтворювала вже звичне, тому й не думала щось покращити чи перевершити, — греки тільки те й робили, що змагалися. На конкурсі промовців або в олімпійському забігу, де завгодно, головне — стати *найкращим*. І зробити це знову ж таки публічно.

Треба визнати, що «найкращі» (*aristoi*) були суттю грецького світу. Згадаймо, приміром: «Один для мене — безліч, якщо він найкращий (*aristos*)»[5]. Як відомо, це висловлювання Геракліта здавна здавалося доволі «темним», але, з огляду на зазначене, воно зразу стає прозорим, адже «кращі» ніби втілювали в собі найвищі цінності греків. Особливо це відчувалося — коли йшлося саме про владу. Задля прикладу можна взяти коротку, але дуже прикметну репліку з платонівського «Протагора»: бо «негоже, щоб гірший керував кращими»[6]. Таким чином, оте вільне порядкування з необхідністю призводило до свідомого вибору «кращих». Недаремно ж тут утворилося надзвичайно цікаве явище, яке греки так і назвали — «влада найкращих» (*aristokratia*).

Слід зазначити, що сучасне розуміння цього слова дуже змінилося. Коли зараз і згадують «аристократію», то на думку спадають якісь титули і манери, гордовитість або й пихатість, але найперше — тема походження і спадковості. Бо ззовні сюди потрапити не можна, тут потрібно народитися. Звісно, грецьке розуміння було інакшим; аби в тому переконатись, варто знову звернутися до Платона, до діалогу «Менексен».

Отже: «Сам наш державний устрій і тоді був, і зараз є аристократія (*aristokratia*): ця форма правління майже завжди панувала у нас, як і понині. Одні називають її «демократія», другі якось іще, як завгодно, та насправді — це правління найкращих (*aristokratia*) за згодою народу. ...Влада в державі переважно перебуває в руках більшості, яка незмінно передає посади і повноваження тим, хто здається найкращими (*aristois*), причому ані тілесна слабкість, ані бідність, ані просте походження предків не дають приводу комусь відмовити, ...існує тільки одне мірило: владу отримує й керує той, кого вважають доброчесним (*agathos*) або мудрим (*sophos*)»[7].

Одразу впадає в очі, що «найкращими» є не самі лише «доброчесні», але й «мудрі». Хоча, з огляду на вже сказане,

[4] *Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — М.: Прогресс, 1977. — С. 395.

[5] Фрагменты ранних греческих философов. Часть I. — М.: Наука, 1989. — С. 245.

[6] *Платон.* Діалоги. — К.: Основи, 1999. — С. 133.

[7] *Платон.* Собрание сочинений в 4 т.: Т. I. — М.: Мысль, 1990. — С. 146–147.

тут немає чому дивуватись. Адже форма цього правління саме й будується на розумному впорядкуванні свого життя. Тоді поява «любові до мудрості», *філософії*, не здається вже несподіваною: це те саме впорядкування, тільки стосовно світу в цілому. Звісно, засобами, власне, думки. Саме звідси і з'являється принцип *archē*, — коли дещо цілком окреме, неначе «влада», підпорядковує собі все суще. Зауважимо, це «начало» забезпечує саме розумну будову світу. Недаремно воно сприймається тут як *logos*, отже, «слово», «порядок» або й «закон». Однак згадаймо і платонівське розуміння того начала: це Добро, якась ідея найвищого Блага (давньогрецькою *agathon*). І не можна вже не відчути, наскільки тісно пов'язане те начало з уявленнями про «добрих» (*agathos*). Адже мова йде саме про їхню владу, про їхнє бачення світу.

Може скластися таке враження, що ці висновки стосуються лише класичного періоду. Бо, приміром, у досократиків оте начало було інакшим: або природною речовиною, або «неподільним», або числом. Але потрібно зауважити, що ми бачимо це сьогодні з історичного віддалення, крізь інакші, значно пізніші способи мислення. Насамперед — у розумінні «субстанції», коли кожне таке начало видається надто предметним. У греків, як видно, було по-іншому. Позначивши це начало словом *archē*, грецькою «влада», — вони мали на увазі не стільки «щось» (адже то могло бути що завгодно), скільки *принцип* організації. Так само, як і на виборах, обирати вони могли що завгодно. Головне, щоб обранець був і гідним, і спроможним здійснити свої повноваження. Не так уже й принципово було, що́ взяти за начало, приміром, «воду» або «число». Головне, щоб оте начало відзивалося в усіх явищах і речах, було розлитим у всьому сущому, впорядковувало його, надавало йому єдності.

Та все ж існування грецького поліса (й відповідної форми правління) було доволі нетривалим. І надалі мотиви «влади» поступово наче згасають... Та ніколи не відступають остаточно, бо, скажімо, з появою християнства тема «начала» набуває ще нечуваного значення. Причому з атрибутами «всемогутності». Чи, приміром, коли Бекон проголошує: «знання — це сила», тут одразу відчуваються мотиви «влади». Проте, зрештою, не влада стала відзнакою філософії. Бо згадаймо: прицип *archē* був уявленням (зазначимо: лиш *уявленням*), що пов'язувало все в одному. Тобто міг з'явитися й сумнів, а чи здатне дещо уявне стати підґрунтям усього сущого? Чи *с* це «начало» насправді? Та й що́ таке, власне, «є»?

Саме звідси починається, може, найглибша тема західної філософії — онтологія. За звичним уже тлумаченням, ідеться про таке розуміння сущого, де суттєвим є насамперед *існування*, власне, *буття*. Вважають, що це «підрозділ» або «частина» філософії, так само, як, наприклад, гносеологія. Насправді ж онтологія не «підрозділ», а сама суть європейської думки. Незмінно маючи справу з умоглядними побудовами, ця думка надавала їм особливої достовірності (на зразок якихось цілком реальних предметів). Окрім того, і сама мова дбала про те, аби постійно нагадувати про «буття»: *This is... Das ist...* Отже, спершу, ще перед тим, як постати *чимось*, усе має спочатку «бути», просто *бути*. Тільки так можна від-*бути*-ся й на-*бути* певного вигляду. При цьому треба підкреслити, що сприймалося це «буття» за зразками світу предметності. На думку Жака Дерида, саме «визначення буття як *наявності*» — це «матрична форма» всієї західної метафізики. «Можна було б показати, що всі назви основ, принципу або центру завжди визначали інваріант якоїсь наявності (*eidos*, *archē*,

telos, *energeia*, *ousia* (сутність, існування, субстанція, суб'єкт), *aletheia*, трансцендентальність, свідомість, Бог, людина тощо)»[8].

Проте сумніви щодо того, чи справді все це «наявне», були, звісно, небезпідставними. І зрештою — пролунали слова Заратустри: «Буває ж таке! Цей святий старець ще не почув у своєму лісі, що *Бог помер*!»[9] Ясна річ, ішлося начебто про релігію, та згодом таки збагнули, що стосується це насамперед філософії. Крізь оту відому формулу поставала не така гостра, проте, можливо, найвагоміша думка Ніцше. Ми вважаємо щось «існуючим» не тому, що воно і справді «присутнє», а через устрій нашого мислення. Найчастіше Ніцше пояснює це на прикладі декартівського *ego cogito*. Звичайно, мені справді властиве мислення, — тоді мусить *існувати* і той, хто мислить. Отже, Я. Проте що́ таке «я» і де воно, оте «я»? Дуже подібно влаштована сама мова: щоб осмислити й описати якесь явище, ми беремо «підмет» і «присудок», — такі собі «граматичні фікції», каже Ніцше, — вважаючи щось умовне цілком реальним.

У випадку, коли йдеться про звичайні життєві речі, це, напевне, є припустимим або й корисним. Інша справа, філософія. Бо коли з'ясувалося, що всі її побудови — це не більше, ніж побудови, — довіра до того давнього бачення світу, до «метафізики», була втрачена раз і назавжди. Подейкували навіть про «кінець філософії». Поза сумнівом, якнайбільше це стосувалося вже розглянутого «начала», бо «початок усього сущого» здавався тепер умоглядним і надто штучним.

Але занепад отого принципу торкнувся лиш онтології. Тому зараз і доречно згадати греків, які вбачали в *archē* не лише буттєву «присутність», але насамперед — «владу». Втім, існує й деяка складність. Адже справді, відкидаючи ту «присутність», не можна вже й саму владу сприймати подібним чином, уявляти її в якихось конкретних образах. Очевидно, слід побачити дещо спільне в її різновидах. І здається — це таке собі роз-двоєння, коли той, хто *володарює*, — протиставлений до того, хто *підкоряється*. Напевне, для греків оте роз-двоєння було не просто знайомим, а ключовим. Адже згадана вже антитеза між «еллінами» і «варварами», між вільними й підневільними була суттю грецької думки — тут усе сприймали за схемою саме владного протистояння. Ось, приміром: «Жива істота складається насамперед з душі й тіла, одне з них за природою — владний початок, інше — підлеглий... Так само й чоловік стосовно жінки: перший за своєю природою стоїть вище, друга — нижче, і тому він панує, а вона перебуває в стані підлеглості»[10]. Крім того, треба зазначити, що мотиви протиставлення й панування не залишились у минувшині, вони добре були засвоєні на Заході. Коли Гегель у «Феноменології» каже про «пана» й «раба»[11], коли Ніцше розділяє «панську» і «рабську» мораль, — усе це спадщина грецької думки. Більше того, за такою самою схемою збудовано і класичну манеру мислення, бо всі ключові поняття пов'язані тут у пари й проти-ставлені між собою (скажімо, «суб'єкт»/«об'єкт» або «сутність»/«явище»). При цьому здається, ніби стосунки між ними рівноправні.

---

[8] *Дерида Ж.* Письмо та відмінність. — К.: Основи, 2004. — С. 565. Французьке *présence*, певне, краще перекладати не «наявність», а «присутність», адже йдеться про такі речі, що не даються в чуттєвому досвіді.

[9] *Ніцше Ф.* Так казав Заратустра; Жадання влади. — К.: Основи, 2003. — С. 10.

[10] *Арістотель.* Політика. — К.: Основи, 2005. — С. 20.

[11] Див.: *Гегель Ґ.В.Ф.* Феноменологія духу. — К.: Основи, 2004. — С. 141–145.

Проте варто придивитись, як одразу стає помітно, що одне з них невідступно «панує» над іншим.

До речі, принцип *archē*, — коли найперше наголошувати на «владі», — сам собою вже заперечує своє «предметне» розуміння. Бо, вбачаючи в *archē* лише «присутнє», треба визнати, що йдеться про щось «єдине». Втім, яке може бути єдине, коли постійно йдеться про два різні тлумачення: по-перше, про «владу» й, по-друге, про «присутність». А крім того, й сама «влада» постає роз-двоєною — на «володаря» і «підлеглого». Тож яке тут «єдине»? Мимоволі можна згадати Дерида, що не тільки заперечив оту «присутність», але й визначив інше «начало»: саму *відмінність* як таку, «розрізнення», «розрізнювання», *différance*. І прикметно, що ресурси цього «розрізнення» можна побачити вже в *archē*, від якого, власне кажучи, й починається філософія.

Ми відзначили, з'явилась вона за полісного правління, де свідоме порядкування, власне, й викликало потребу живого мислення. Недаремно ж самі *філософи*, «друзі мудрості», — хоч якими вони здавалися диваками, — зажили тут іще небаченої поваги. Щиро кажучи, вони тільки те й робили, що сперечались, але справа вільної думки неодмінно привертала до них увагу (саме тут, у грецькому полісі, коли мислення дало змогу впорядкувати людське життя). Нагадаймо: давні греки вважали «мудрих» чи не першими між «найкращих». Ясна річ, і самі філософи відчували цю винятковість. Очевидно, вони знали собі ціну й, попри всі свої суперечки, усвідомлювали певну спільність і споріднення між собою. Про це постійно згадує Ніцше, коли раз у раз повторює: «ми, філософи», «ми, вільні розумом»...

І справді, це було дуже «по-грецькому». Бо людина почувалася тут найперше не індивідом, а частиною близької до себе спільноти, свого поліса чи народу. При цьому сама спільнота визначалась у порівнянні з якоюсь іншою спільнотою. Ті ж «елліни» проти «варварів» або вільні проти рабів. Отож філософи, — відчувши свою подібність, — очевидно, мали б також визначати себе так само — в антитезі до когось іншого. Саме звідси виникає дуже цікава, хоч і рідко коли досліджувана проблема. Справа в тому, що, відкривши нові можливості, філософи таки справді протиставили себе «простим», так би мовити, людям. І то була не пихатість, а необхідна форма самовизначення. Згадаймо, що філософія стала спробою самостійного й доказового міркування, на відміну від одвічного диктату звичних уявлень. Ясна річ, носіями таких уявлень були саме «звичайні» люди. Тож не дивно, що філософи називають їх «юрбою» або «натовпом», і не для того, щоб образити, а найперше для протиставлення самим собі. «Виходить, натовп неспроможний бути філософом?

— Ні, неспроможний»[12].

Але звідси випливала дуже важлива, хоча й не зразу помітна риса. Протиставивши себе «натовпу», філософи ніби стверджували, що здобутки вільної думки не лише відрізняються від отих звичайних уявлень, а ще й прямо до них *протилежні*. Ви цінуєте свої *речі* й довершене людське *тіло*? Відчуваєте його близькість у кожній амфорі чи колоні? Тоді ми відкидаємо цю тілесність і найвище ставимо *думку*. Ви сприймаєте світ як на диво різноманітний? А ми вбачаємо в ньому щось *єдине*!

Філософію не можна зрозуміти лише з огляду на висновки і поняття. Насправді, від самого свого початку, —

[12] *Платон*. Держава. — К.: Основи, 2005. — С. 188.

приховано чи відверто, — вона завзято сперечалася зі звичним і повсякденним. Адже грецькі, та й усі майбутні філософи не лише висловлювали свої погляди, а й прагнули розхитати й заперечити ними звичне бачення світу. Спростувати все те, що сприймалось як «очевидне». Бо таким воно видавалося не тому, що й насправді було безсумнівним, а тому що — завдяки отій «звичності» — ще нікому не спадало на думку піддавати його сумніву.

Недаремно сама поява такого сумніву стала прикметою філософії. Більше того, згадаймо Декарта, в якого сумнів є не просто початком думки, але й доказом *існування*, тобто чимось «онтологічним» і визначальним. Окремо слід зауважити, що мова не про вагання чи нерішучість, а навпаки, про нечуваний виклик. Адже сумніву піддавалося саме те, що виглядало беззаперечним. Ось, приміром, у Канта, де з'ясувалося, що ми бачимо речі саме такими, якими бачимо, а не такими, якими вони є насправді. При цьому оте «насправді» є взагалі дуже сумнівним і невиразним. Отож удару було завдано у найчутливіше, певне, місце — у саме відчуття «реальності» й «очевидності». Тому Кант і називає своє бачення, по суті, дуже промовисто: «коперниканський переворот». Адже Коперник якраз і спростовував оте, здавалося б, очевидне. Ви вважаєте, що Сонце обертається навколо Землі? Виглядає все начебто саме так, але повірте, панове, — це нісенітниця...

Народившись у наближенні до влади, філософія дуже гостро відчула владу звичних уявлень. І зробила спростування таких уявлень основною своєю справою. Згадаймо хоч би звільнення від «ідолів», як у Бекона, філософську роботу «молотом», як у Ніцше, чи «деконструкцію» Дерида... Певна річ, лише спростовувати — замало. Та сказати дещо нове можна виключно за умови, що старе буде справді піддане сумніву. Недаремно ж початком вільної думки, — ніби на згадку про протиставлення, з якого й починається філософія, — стає таке собі «перевертання». Це так само відбувається й понині. Приміром, у Дерида: «Я наполягаю багато й постійно на необхідності цієї фази перевертання...»[13] Не треба, звісно, сприймати подібні речі надто буквально, вбачаючи в них якісь прийоми дослідження. Насправді тут ідеться про рішуче переосмислення тих уявлень, які здаються такими звичними. Потрібне це перевертання, щоб усвідомити відносність отих уявлень. Отже, варто лише довіритись таким «істинам», як одразу прийде лисий, пузатий дядько (Сократ!) і почне свою нескінченну розмову:

— Ви вважаєте, що теперішнє наше бачення заслуговує на довіру? Насправді, мої любі, воно теж нічого не варте, і треба все починати знову...

Запоріжжя

[13] *Дерріда Ж.* Позиції. — К.: Дух і літера, 1994. — С. 63.